Одного дня Петро постановив виявити свій справжній погляд на соціалізм. Треба ж було нарешті піти далі пропагандистських брошур і раз назавжди покінчити з цим складним питанням.

Коли він так постановив, то негайно оббігав усіх знайомих соціалістів, поназбирав безліч тонких і товстих книжок, запакував їх обережно у лантух та й подався на село, щоб зручніш було працювати.

У місті Петро жив укупі з товаришем. Уже одна присутність кого б то було шкодила плановій праці, а до того ж товариш Петра був трохи чудною людиною.

Він цілісінький день пролежував на канапці, трохи спав, а більше лежачи співав сумні пісні, чого йому ніяк не можна було заборонити. Надвечір він робився бадьорим і теж співав, але вже веселих, чого теж заборонити було неможливо.

В таких умовах годі було працювати, і Петро подався на село. В тім селі він жив ще змалечку, коли там служив його батько. Отабориться зручніш усього було в учителя, колишнього товариша по гімназії, але той був надто балакучий; тому-то Петро вибрав стару бабусю, що дитиною доглядала його.

Бабуся, порадившись із своїм чоловіком, сивою людиною, котра завше лагідно посміхалася, найняла йому чисту хату, обіцяла годувати його борщиком з салом та варениčками з сметанкою.

Зворушений такими перспективами, Петро почав упорядковувати книжки — pro соціалізм на столі праворуч, а contra — ліворуч.

Скінчивши, він одійшов трохи від столу та подивився на до ладу складені й підрівняні книжечки. Потер руки від утіхи, бо приємна була свідомість, що він береться не за абияку працю, що наслідки цієї праці

дадуть йому певний світогляд, а в той же мент почувалась і сила та енергія, навіть бажання якоїсь боротьби.

Темніло. Червоні рушники та паперові різнобарвні квітки, що щедро вкривали стіну та стелю, низка богів різного розміру та кольору, яка тяглась від одного кута до другого без перерви, яскраві візерунки на біленькій пічці,— оддавали свої фарби на поталу вечірньому присмеркові.

Крізь щілинки в вікнах просочувалась свіжість недалекої ночі та робила повітря чистенької хати повним бадьорості й легкості.

Поки Петро пив молоко з великого глечика, ніч прийшла із степів, що розкинулись навколо села, і принесла з собою їх стародавню волю, спокій та мовчазність. Роджена потужними степами, вона без жахання продиралась крізь одчинені двері, крізь шибки вікон у кожну хатину та синім туманом розлягалась по підлозі.

Петро натягнув кашкета на своє непокірне кучеряве волосся й вийшов на подвір’я. Тихо шамотіли сонні дерева, інколи рохкав неспокійний кабанець, пораючись у хліві. Гарба, залишена серед двору, почорніла і здавалась чудернацькою, незрозумілою машиною.

— Мабуть, годинку на завтра Бог пошле,— казала бабуся, спиняючись на порозі.— Ач як Волосожар виграває.

Вона позіхнула, байдуже перехрестила рота і зникла в сінях.

Петро глянув на небо. Воно було вигаптуване золотом зір. Глибоке, поважне, спокійне.

Він захвилювався. Але хвилювання було радісне, подібне до того, яке почуває людина, коли їй дають нагороду за доброчинність.

"Гарно як, велично",— подумав він.

Згодом додав собі:

"Правда, трохи душить ця величність... в порівнянні з нею сам здаєшся комашкою". Але приємно навіть те, що ти комаха, а не безглузда каменюка.

Вийшов за хвірточку і поплентався вулицею. Десь брехав собака, хтось співав, відкілясь долітав сміх. Ось щось важке й уперте плигнуло в повітря, розколихало його й розлилось над селом. Ще... ще... То мідний дзвін сповіщав про час.

Петро дійшов до школи, збудованої проти церкви. Зійшов на ґанок, далі — в сіни. Почувся йому гомін людей.

— Е, кепська справа! Мабуть, Олелько не один... краще зайду іншим разом.

Дуже не хотілось йому встрявати між люди та розмовляти, коли ніч кликала до мовчання та спокою.

Але дверина з кімнати трохи відчинилась, і з-за неї гукнуло:

— Хто там вештається?

Петро впізнав Олельків голос. Треба було признаватись.

— Це я, Петро Зубченко... не забув ще?

— Хто? Петро? Невже? Звідкіль?

Через хвилину Олелько тягнув його за рукав блузки в кімнату. Петро опинався, бубонів про те, що в кімнаті багато людей, що він чужий їм.

— Ось! — кричав Олелько. — Мій приятель Петро Зубченко. Колись у гімназії разом кидали крейдою в учителів. Тепер студент. Завтра роздивитесь на нього, бо тепер нічогісінько не видно.

Петро визнав за потрібне вклонитись.

— А це,— звернувся Олелько до Петра, показуючи рукою на темряву кімнати,— це наш артистичний гурток. Тільки що скінчили репетицію. Сідай де-небудь.

В хаті було зовсім поночі. Вікна її виходили у садок, і дерева важкою заслоною затулили її від синяви ночі.

Петро проліз між переплутаними ногами й сів на перший вільний стілець.

— Співати ще треба,— сказав хтось густим басом.

Петро подивився в той бік, звідкіль виринув голос, але не побачив нічого, крім темряви. Йому зробилось чудно й приємно. Мовби усі присутні зіллялись воєдино, і той бас, що тільки що зробив пропозицію, належить трохи і йому, Петрові.

— Наперед усього: "Мене забудь" будемо співати,— прогомонів знову-таки бас.

Мене забудь, моя дівчино,

Щаслива і весела будь,

Цвіти, як рожа, як калина,—

Мене забудь, мене забудь

Петро слухав. То збоку, то спереду, то позаду його виринали голоси, сплітались у вінок і висли в повітрі. Урочисті голоси, певні, повні краси. То стихаючи, то міцнішаючи, то завмираючи й народжуючись, котилась пісня, як хвиля ніжна, як натхнення чудове. І невідомо, відкіля вона, де джерело її: було темно, і здавалось, що порою повстає пісня з землі, що то земля її співає.

Петро не ворушився, загіпнотизований нею. Вона підіймала в душі його потяг до чогось чулого й теплого, невиразне бажання простору, прагнення казкового. Вона знесилювала його, та пісня.

Зовсім близько, поруч, з правого боку, хтось тихенько підтримував її. Так ледве-ледве подавав голос. Петро повернув голову у той бік і розібрав, що коло нього сидить жінка. По голосу впізнав і якось всією істотою відчув, що то жінка. Це зацікавило й розворушило його.

"Що якби тихесенько взяти її за руку?" — подумав він, і ця злодійкувата думка одразу клином врізалась в його голову, не давала спокою. Він витяг із кишені хустку, але так і поклав її назад, не витерши носа.

"Ні, а справді, якби взяти її руку, покласти до себе на коліно та погладить злегенька?"

Голова повнішала тою думкою, а серце вискочило із грудей зовсім і почало битись об голову.

Бурхливим морем налітала пісня на стінки, підхоплювала їх шаленим виром, трощила на шматки, а сама рвалась в обійми ночі. І не стало враз стін — як тендітні папірці розлетілись вони,— і видно було прозору безкрайність неба.

Вихором плигнула пісня через глиняні хатки й будівлі туди, де спав степ всепотужний, розбуркала його поцілунками жагучими та обіймами

нестриманими... Заворушився степ, спіймав барвисту пісню. Вінчав їх місяць, співали їм зорі, благословляло небо таємне...

В нестямі простягнув Петро руку в правий бік і швидко намацав м’яке тіло жінки. Та здригнулась, відсахнулась і облишила пісню. Рука Петрова сковзнула по грудях, стегні і нарешті здибала потрібне — тепленьку, маленьку жіночу ручку. Ні хвилини не вагаючись, Петро владно переклав її на свої коліна і почав гладити, ледве до неї торкаючись.

Від того ніби яскринки загорались, пекло то тут, то там долоню, бігли по руці до самої голови.

Чув Петро, як росте його тіло, ширшає, розсовує стіни та степом безмежним сповиває землю. Летить до його пісня, буяє над головою, лоскоче тіло, дихає жаром.

Він напружено посміхався.

"А що якби... ну, так, якби й другу ручку... теє... взяти? Ну так... треба, треба!"

Через мить він тримав і другу ручку, таку ж маленьку й теплу, як і перша. Він гладив, тискав ті ручки, ворушив ними, а сам палав, як багаття, робився млявим, нездатним до мислення.

Петро притягнув до себе жінку і почув, як голова її повільно лягла на його плече. Чув, як глибоко дихала жінка і груди її сковзались об його лікоть.

Петро найшов її липкі й гарячі губи й припав до них з якимсь одчаєм. Облишив дихати. Почув, як холоне тіло, немов у груди накидані були шматки льоду та купи снігу. Потім гаряче. Перед очима хапливо заметушились і забігали різнокольорові плямки, як зграя рухливих вогників. Серце уперто довбало голову, мовби хотіло її провалити.

Одірвався нарешті. Розтулив рота й задихав швидко.

Потім нахилявся, знову припадав до липких губ, що тремтіли і улесливо тягнулись уперед.

Здавалось йому, що пливе кудись. Куди — не знати, навіщо — невідомо. Пливе... а вкупі з ним сунуться гарячі щоки, липкі губи та мляве, безсиле жіноче тіло.

Із глибини донісся до нього знайомий бас:

— Тепер "Ніченьку" ще треба… та зразу ж, бо вже не рано.

Всі на мент заворушились, заторохтіли стільцями. Жінка жахливо одштовхнула Петра. Той встав і висякався.

Коли заспівали знову, Петро вже сміливо заполонив жінчині руки, схилився до жінки на плече і заплющив очі. Тепло розливалось йому по тілі, як вода.

Найшов губами вухо жінки, куснув його потихеньку й промовив пошепки:

— Скажи що-небудь...

Жінка мовчала хвилинку. Нарешті одмовила також тихенько:

— Що ж я тобі скажу?

Петро був цілком задоволений цією відповіддю. Знову стиснув ніжно зубами її вухо й схилився на плече.

— Як тебе звуть? — далі спитав він, не підводячи голови.

— Оксаною...

Навколо в темряві співало.

Скоро скінчились співи, Петро рішуче одхилив всякі розмови з Олельком, сказавши, що спати дуже хоче; пообіцяв завтра зранку прийти та й попростував швиденько додому.

Здавалось йому, що негоже зараз залишатись з Оксаною, бо інші можуть на це звернути увагу, а це зніяковить жінку, і його самого. Краще було прибрати заспаний вигляд і стушуватись. Так і зробив.

Поки одходив од школи, тримався в якомусь напруженні: жахався навіть посміхнутись чи то озирнутись назад. Почало здаватись, що всі помітили, але не сказали нічого з ввічливості, тепер же кепкують там з його, а коли оглянеться, то шпурнуть йому в вічі глузливий важкий регіт.

Петро поморщився; було холодно, неприємно: він тікав.

Через кілька вулиць він оглянувся: школа вже затонула в мороці.

"Куди вона пішла? Де вона?"

Петро спинився був, але собака якийсь стурбувався з того і почав брехати. Петро знову поморщився, неначе й собака той щось знав.

Пішов знову. Так у напруженні дійшов до хати. Силкувався не думати, бо ніч була дзвінка й чиста, як лід,— то ще ненароком виплигне думка з голови, вдариться об шибку якоїсь хатини, і людина, що спить там, розбуркається, висунеться в двері й промовить:

— Мало того, що цілувався, та ще й спати не дає: ходить й думає тут!

Як перейшов хвіртку свого двору, зітхнув вільніше й здійняв кашкетку. Думки кинулись йому в голову, немов їх хто витруснув із лантуха.

— Гарна чи погана? — спитав він, схилившись на тин.

Дивився просто на вулицю, що бігла поміж хатками й зникала десь.

— Не знаю,— одповів сам собі.

— Дівчина чи заміжня?

— Не знаю.

— Хто ж вона?

— Не знаю. Не знаю. Не знаю.

Перевів погляд з шляху на хатину, що стояла насупроти. Місяць теж дивився на неї, тому-то стояла вона чиста й урочиста, як дівчина під вінцем. Ще, немов кокетуючи, затулилась трохи маленькими вишеньками.

— Ха-ха-ха! — засміявся голосно Петро.— Я нічогісінько не знаю, нічогісінько не знаю!

Подумав трохи й додав:

— Брешу! Я знаю, що вона жінка, що губи в неї липкі... я цілував ті губи.

Чуття ласки й ніжності ефірним обрусом сповило його, як туман. Отруйний то був туман, бо мліло від його серце, а тіло м’якло й трохи щеміло.

Тиша висла над землею, спокійно висла, дужа й ласкава. Пригорнула землю до себе, обняла її та сон її пильнувала. І як крикне хто або загуркотить, то не сердитиметься тиша, не розлютується, як вихор, а тільки погляне на недотепу з докором — і той засоромиться і сховається далеко, аби не бачити ласкавого докору, дошкульнішого від ударів київ.

— Спасибі,— тихо мимрив Петро,— спасибі за те, що тихо навкруги, за те, що всі сплять.

"Навіщо день? — думав він.— Навіщо гуркіт і метушня? Хай скажуть, що за двоє гін лежать пакунки коштовних діамантів,— я й не гляну на того, хто це скаже. Хай перли розсипані навкруги,— я не нагнуся їх підняти. Хай знав би я, що через хвилину катувати мене будуть,— я не втікав би. Як чудово, коли тихо навкруги, коли всі сплять".

Важкою ходою додибав до лави, що коло ґанку стояла, і сів там. Бракувало змоги не спати, коли все спить.

Ніч висмоктувала з його сили та заповняла тіло сном, липким і солодким, як губи жінки.

Слухав, як зорі на небі шелестять своїм блиском та місяць струмить свої проміння — так ледве-ледве чутно.

Ранком за сніданком Петро дізнався, що тут є вчителька Оксана Михайлівна і що живе вона не так далеко: у баби Костогризки, що коло Пилипа Коваля сидить.

"Це вона, ота Оксана, що я цілував",— подумав Петро.

Після сніданку недовго вагався — натягнув кашкета та й вирушив із хати. Тільки на вулиці на думку йому спало, що це дуже рано й іти не годиться.

"Навіщо я так рано встав?"

Повернув у протилежний бік і поволі дійшов до краю села. Тут розкинулись золоті лани стиглого хліба.

Петро попростував вузенькою стежкою, котра тікала від села до вільних степів. Колосся досягало йому до пояса і тихенько дряпало сорочку, мовби хотіло звернути на себе увагу. Петро спинився.

"Ех, зроблю свинство",— подумав він, посунув просто в пшеницю і ліг там.

Обгороджений непрозорою масою тонких стеблів, він дивився на небо. Ні, воно рішуче не подобалося йому: на його майже боляче було дивитись, бо там пишалося сонце. Петро затулив очі; так хоч трохи нагадувалася ніч.

"Тут вночі чудово,— думав він, жуючи стиглі зерна,— вночі, коли замість розпеченого металу на небі сріблиться холодок. Тоді стрункo стоять стебла та милуються зорями, котрих тепер поглинуло ненажерливе сонце. Вночі цей килим стеблів розливає пахощі в повітрі на славу місяцю, а той обсипає його діамантами... Неодмінно сюди цієї ночі з Оксаною... Хай побачить, як чудово, коли все тихо навкруги, коли всі сплять".

Лежав довго, насунувши кашкетку на обличчя, аби його не так їло сонце. Відчував поруч з собою ту неясну жінку, що Оксаною звуть; вона тулиться до нього, прохає захисту від пекучого сонця. Але він знав, що то омана, й не розтуляв очей.

Солодка примарна близькість ворушила його, сплоджувала мрії.

Він уявляв собі ту жінку: в чорній сукні вона, а на обличчі вимальовуються червоні губи, що немов намазані клеєм. Так... ще вушко маленьке... ще під холодною сукнею пружні груди.

Петро щільніше затулював очі, і ясніше визначалась чорна жінка без очей і без носа.

Забачив Петро бабу Костогризку на подвір’ї і поспитав, чи вдома вчителька Оксана Михайлівна. Баба вклонилась низенько, зичила доброго здоров’ячка, гепнула палюгою чорного собаку, що вороже поставився до приходу Петра, і сказала, що Оксана Михайлівна у чистій хаті читають.

Якось навшпиньках пройшов Петро через подвір’я, немов крадькома наближався до здобичі, зайшов у сіни та одразу жахливо сіпнув двері у чисту половину. Вони були замкнені.

Де розважило Петра, і жах, що хвилював його перед тим, розвіявся, як порох. Неначе знайшов він те, чого даремно і довго шукав; тому-то зрадів і захвилювався ще більше.

— Оксано Михайлівно, одчиніть!

Звідтіль ані телень.

Петро дужче сіпнув двері й помітив, що вони не на гаплик замкнені, бо трохи подалися і знову зачинились. Певно, зсередини хтось їх тримав.

"Що за оказія? — здивувався Петро.— Жартує, мабуть, Оксана Михайлівна".

Посміхаючись, він рвонув дверину, одчинив її і став на порозі. В той же мент жінка, що була в кімнаті, кинулась бігти з хати. Петро схопив її рукою й затримав.

— Куди ж ви? — перелякано спитав він.

Жінка несамовито пручалась, зціпивши губи. Петро обняв її й другою рукою.

— Куди ви тікаєте? Я до вас у гості прийшов.

Жінка облишила пручатись, але мовчала, мов остовпіла, і дивилась просто перед себе нерухомими очима.

Мовчання її роздратувало Петра. Він поволік її силоміць і примусив сісти на ліжко. Сам сів поруч, тримаючи її за стан.

— Я не хочу,— тихо проказала Оксана.

— Чого не хочете? Я нічогісінько не розумію,— зашепотів Петро.— Чого ви? Посидьмо трохи, побалакаємо...

— Я не хочу,— голосніше промовила та і пручнулася знову.

— Сиди! — злісно крикнув Петро і здушив її руками.

— Не хочу, не хочу! — заверещала зненацька Оксана і заридала.

Пегро зовсім загубив рівновагу

— Чого? Чого плачете? — тремтячим голосом питався він.

Не знав, що робити, як поводитись. Руки його ослабли, жінка схилилась на ліжко, сховала в подушці голову та ридала.

Петро встав, пройшовся по хатині. Потім підійшов до ліжка, нахилився над Оксаною і торкнувся рукою до її плеча.

— Оксаночко, скажи, чого ти плачеш?

— Не хочу,— вереснула жінка і щільніше притулилась до подушки.

— А чор-р-рт! — зашипів Петро і подався геть, грюкнувши дверима.

Роздратований і неспокійний біг Петро додому.

"Це треба вияснити! Це так залишити неможливо",— похапцем думав він.

На квартирі його вже чекав Олелько. Як тільки Петро навернувся до кімнати, той обхопив його й радісно притиснув до себе.

— Свиня свинею,— казав він,— обіцявся прийти ранком і не прийшов! Давай хоч почоломкаємся!

Почоломкались. Петро сів на лаві.

— А я оце жду-жду — немає! — продовжував Олелько.— Дай, думаю, сам піду. Шутка сказати — три роки не бачились.

Петро ніяк не поділяв його піднесення. Йому бажалось бути на самоті, обмислити й вияснити всі несподіванки, які стріли його на селі.

Проте посміхнувся й промовив:

— Авжеж, три роки.

— Подумать тільки, довго як! А ти не змінився ні на краплинку! Чого ти приїхав сюди? Щасливий ти! Студент — вільна людина.

— Вчителювати теж гарна річ. Це велика й відповідальна праця,— мляво сказав Петро засмоктану істину, аби що-небудь сказати.

Олелько лагідно посміхнувся.

— Воно-то так, але ж... Ну, це не важно. Вгадай краще, що зо мною скоїлось?

— Я ніколи не вмів угадувати.

— Та й не вгадаєш! — весело крикнув Олелько.— Я маю одружитися, брате! Га? Що на це скажеш? Молода моя теж учителька, Оксаною звуть... Чого ти смієшся?

— Он як... ха, ха! А я оце зараз назад у місто поїду. Ну, так, зараз, зараз поїду!

Петро підвівся і ще раз сказав:

— Треба зараз їхати.

— Чого ж так раптом? — здивовано питався Олелько,— Вчора приїхав, а сьогодні вже й назад... Дивно! Я думав поговорити, завтра горілки чи то самогону випити... Чого ж так?

— Треба мені, негайно треба,— уперто відказував Петро.— Зараз скажу дідові запрягати коняку.

На прощання почоломкались ще раз, і Олелько пішов, голосно жалкуючи, що Петро не познайомився з його Оксаною і не спізнав, що то за гарна дівчина.

Петро почував себе хворим. Сидів на лаві, взявшись руками за коліно, й думав:

"Я ненавиджу тебе, пекуче сонце! Ти теплом своїм маниш до себе людей, вони виходять із самотніх захистів докупи і, мов зачаровані, губляться в юрбі, юрбою живуть, ніби сили свої віддають їй. Гарячими промінням та блиском яскравим ти, сонце, єднаєш тисячі людей, і вони, безглузді, забувши про волю давню, роблять однакові рухи, співають разом пісні своїй безсилості та приниженню... День панує над людьми-рабами! Чого не збунтуються раби? Вони здолали б зірвати свого пана з неба, жорстоко пошматувать, відкинути геть та прикликати до себе запашну ніч із вільних степів, ніч теплу, ласкаву й таємничу. Ту ніч, коли видно, коли співає земля, коли прокидаються зорі...

О, як я сумую за тобою, ноче, що родиш казки дивовижні, коли все тихо навкруги, коли всі сплять!"

Потім добув з-під лави лантуха і почав з презирством шпурляти туди зі столу соціалізм — породження сонця.

Вересень, р. 1919. Катеринослав